

Kiss Gábor

Tudományos szókapcsolatok szótára – 6500 többelemű kifejezés magyarázata

Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2024, 299 lap

ISSN 1787-7180, ISBN 978-963-409-428-9

BODNÁR ILDIKÓ*

1. Egyre újabb szótárak állnak az érdeklődők rendelkezésére

Túlzás nélkül állítható, hogy a magyar szótárkiadásból – legyen szó akár egy-, akár pedig kétnyelvű szótárakról – a Tinta Könyvkiadó oroszlánrészét vállal. A magyar nyelvhez kapcsolódó szótárak kiadása pedig a legfontosabb kiadói célok között foglal helyet. „A TINTA Könyvkiadó célja: a legnagyobb hungarikum, a magyar nyelv szókincsének sokoldalú leltározása, vizsgálata és különböző típusú korszerű, egynyelvű magyar szótárak kiadása” – olvasható honlapjukon.

Csupán a közelmúlta – a 2024-es évre és a 2025-ös év első hónapjaira – gondolva, a könyvkiadó új szótárak egész sorával, összesen tizennégygel örvendeztette meg olvasóközönségét. Az egyre gazdagodó kínálatból a jelen recenzióban Kiss Gábor *Tudományos szókapcsolatok szótára* címmel napvilágot látott művét ismertetem. A szótár alcíme: *6500 többelemű kifejezés magyarázata* – utal a munka jellegére, az értelmező szótárakhoz való közel állására. Az egynyelvű, ám nem egyes szavak, hanem **szókapcsolatok magyarázatára** vállalkozó szótár hasznos segédeszköz lehet számos tudományos kifejezés jelentésének a megismerése során. Hasonlóan nem egyes szavak, hanem szókapcsolatok alkotják a címszavakat a kiadó néhány, szintén az utóbbi években napvilágot látott egy- és kétnyelvű kollokációsztárában, amelyekkel a jelen szótár közeli rokonságban áll.

A szótár a kiadó *Tinta szótárak* sorozatának hatodik darabjaként látott napvilágot, folytatva ezzel a munkával is az elsősorban a diákságnak szánt értelmező szótárak sorát. A felhasználók köre azonban feltétlenül szélesebb, mint érdeklődő középiskolás diákjaink; egyetemi hallgatók és felnőtt olvasók is bátran belelapozhatnak.

* DR. BODNÁR ILDIKÓ
nyugalmazott egyetemi docens
Miskolci Egyetem
BTK MFI Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék
ildikobodnar@gmail.com

2. A szótár felépítése, az értelmezés kérdései

A kötet kilencoldalas *Előszó*ból és az azt követő 284 oldal terjedelmű **szótári részből** áll; a rövid, ám lényegre törő értelmezések az adott kifejezés jelentéséről tájékozódni kívánó olvasót tudományos igényű felvilágosítással látják el. Első, véletlenszerűen választott példánkként álljon itt az *elidegenítő hatás* lényegének megfogalmazása: „azon megoldások összessége, amelyekkel Brecht az általa kidolgozott elidegenedés-elméletet a gyakorlatban megvalósította”.

Bár a nagyobb értelmező szótárak szócikkeiben mindig jelen vannak az adott szóval alkotott gyakori szókapcsolatok, nem is egyszer akár tudományos szókapcsolatok magyarázatát is megtaláljuk bennük, azok zömmel igen szükségesek lesznek. A bemutatott tudományos szókapcsolatok kapcsán a szakterület lexikonjai, enciklopédiái majdnem minden esetben részletesebb, átfogóbb információkat szolgáltatnak. Menyységüket és mélységüket tekintve a jelen szótár közvetítette ismeretek ezekkel semmiképpen nem vetekedhetnek: a szókapcsolatok magyarázatának célja elsősorban nyelvi ismeretek közlése, az értelmező szótárakhoz hasonló tömör formában. A *Fogalomgyűjtemény magyar nyelv és irodalomból* című kiadvány az *elidegenítő hatás* kifejezésnek – az itt olvasható nagyjából három sorral szemben – 14 teljes sort szentel, ahol megemlíti a szerző az eredeti német elnevezést, és felsorolja az elidegenítés közel tíz különböző eszközét is (Palotásné 2008: 79).

Az *Előszó* részletesen kitér az értelmező szótárak, illetve a lexikonok és enciklopédiák szócikkeihez kapcsolódó elvárásoknak a különbségeire. A szótár szerkesztőjének egyik fő gondja éppen a megfelelő definíciók kialakítása volt, vagyis annak a kérdése, hogy milyen mélységig menjen el a szaktudományi meghatározás felidézésében. Kiss Gábor annak a gondolatnak a szem előtt tartásával dolgozott, amelyet Bo Svensén svéd nyelvésztől vett át, s az 5. oldalon idéz: „Az enciklopédia a világot tárja elénk, míg a szótár arról a kommunikációs rendszerről (a nyelvről) tudósít, melynek segítségével kicseréljük ismereteinket a világról.” A svéd szerző az 1990-es években írta munkáját. Az értelmező szótárak tartalmazta adatok, illetve a szaklexikonok és enciklopédiák részletesebb megközelítésének a különbségeire vonatkozóan azonban már a hatvanas években is találunk elemzést, hétkötetes értelmező szótárunk főszerkesztőjének, Ország Lászlónak a tollából. Ezt az elemzést az *Előszó* 6. oldalán is megtaláljuk; a szemléletes példák a 7–9. oldalakon következnek.

Ezt a gondolatot – és nem kis gondot – szövegezte meg egyik írásában kortárs lexikográfusunk, Fóris Ágota is: „Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy milyen szótári meghatározást kell tartalmaznia egy szakszó (terminus) szaknyelvi és köznyelvi értelmezésének. Ugyanazt az információmennyiséget ugyanabban a formában kell-e megadni mindkét esetben? A köznyelvi értelmezés tartalma legyen-e kevesebb? Igaz marad-e egy rész kihagyásával az adott információ?” (Fóris 2006: 37).

Az *Előszó* igen szemléletesen mutatja be a szerző munkamódszerét, amikor a tudományos szókapcsolatok szótárának a szerkesztéséhez fogott. Legelőször *A magyar nyelv értelmező szótárának* hét kötetéből (ÉrtSz.), illetve kifejezetten lexikon jellegű kiadványok köréből (összesen 16, olykor többkötetes munkából) kellett kigyűjteni olyan tudományosnak minősülő kifejezéseket (minden esetben két- vagy többelemű szókapcsolatokat), amelyeknek a megismerése (esetleg csupán a felidézése, felelevenítese) egy szélesebb, s nem csupán a szakemberek szűkebb körét jelentő olvasók számára is érdekes és tanulságos lehet.

3. A szótárról a számok nyelvén

A felsorolásában a felidézett 51 tudomány-, illetve szakterülethez tartozó kifejezések pontos számáról a 11–12. oldalon kapunk áttekintést. Az olvasó így a szótár *Előszava* nyomán megismerheti, hogy az ő érdeklődési területéhez, szakmájához a szótárnak hány kifejezése kapcsolódik. Szótárunkban a humán terület képviselője különösen erős: a vallásügyhöz 540, a nyelvtudományhoz 427, a történettudományhoz 352, a joghoz 238, az irodalomtudományhoz pedig 225 szókapcsolat tartozik. A reáltárgyak közül a matematika és a fizika vezetnek: 173, illetve 137 kifejezésükkel, harmadik itt a műszaki nyelv 102 adattal.

A szótári részt fellapozva az olvasó megtudja, hogy egy-egy két tagból álló tudományos szókapcsolat első vagy második tagja hány és melyik – sokszor egészen eltérő – területhez tartozó tudományos vagy szakkifejezésben jelenhet meg. Rögtön az első lapokon találjuk az *abszolút* melléknevet. Ez a melléknév az alábbi területeken alkot tudományos szókapcsolatot, illetve szókapcsolatokat: *abszolút alkohol* (kémia); *abszolút áteresztőképesség*, *abszolút kisvíz*, *abszolút kormeghatározás*, *abszolút magasság* (földrajz); *abszolút érték*, *abszolút geometria*, *abszolút konvergens sor* (matematika); *abszolút értéktöbblet* közgazdaságtan; *abszolút fényesség* (csillagászat); *abszolút monarchia* (történelem); *abszolút szavazat*- vagy *szótöbbség* (politika). Van egy nyolcadik, azaz a nyelvtudományi használatot illusztráló tizenharmadik példa is, az *abszolút tő*. A fenti nyolc terület tizenhárom példáján túl pedig találunk még két további területet: a fizikát, amelyhez újabb kilenc és a filozófiát, amelyhez még további öt, az *abszolút* jelzőt tartalmazó kifejezés kapcsolódik, azaz tíz egymástól jócskán eltérő területen összesen huszonzét használatát ismerjük meg a jelzőnek.

Ha más valaki a *szabad vers* kifejezésre keres rá, s eközben kicsit elidőz a *szabad* jelzőnél, szembesülhet azzal a ténnyel, hogy a *szabad* jelző a *szabad adományozástól* a *szabad tűzhelyig* nagyjából harminc szókapcsolatban jelenik meg, az érintett tudományterületek száma pedig 15–16. Az előbbinél is több – összesen 36 – tudományos szókapcsolatnak az első eleme a *kettős* jelző, a kereskedelmet képviselő *kettős árendszertől* a *zene kettős üteméig*. Itt az érintett szakterületek száma még magasabb, a húszhoz közelít. Ilyenek többek között a *kettős bé* (zene), a *kettős fejedelemség*

(történelem), a *kettős kattintás* (számítástechnika), a *kettős könyvvitel* (pénzügy), a *kettős látás* (orvosi nyelv), a *kettős tagadás* (nyelvészet) stb., hogy csak néhányat emeljek ki közülük. Példák nélkül említtem még a *fehér* szót, amely összesen 28 szókapcsolatnak az első eleme.

Ha viszont valaki a tudományos szókapcsolatok második szavából indul ki és arra kíváncsi, hogy az milyen sokszor tér vissza, akkor szintén találkozhat úgymond „rekordtartókkal”. A *nyelv* (*nyelvek*) 50 kifejezésben szerepel, igaz, ezek 90%-a a nyelv-, illetve az irodalomtudomány területéhez kapcsolódik. Ezek megtalálása az ún. **utaló szócikkek** révén válik lehetségessé, melyek nem magyaráznak, hanem más szócikkekre utalnak. Példái a *nyelvet* illetően: *átadó nyelv*, *flektáló nyelv*, *itáliai nyelvek*, *mesterséges nyelv*, *nemzeti nyelv*, *vulgáris nyelv* stb. Az informatika területét érinti viszont a *programozási nyelv* fogalma.

Hasonló tapasztalatunk lehet a *jog* szót második elemükként tartalmazó kb. 40 kifejezéssel is, hiszen zömük a jogtudomány berkeiben él, bár bizonyos jogok a történelemtudományhoz (*főkegyúri jog*), egyes kifejezések a néprajzhoz (*ablakvágás joga*, *halászati jog*), míg ismét mások a vallásgyakorláshoz (*világi hívők kötelességei és jogai*) is kapcsolódnak, amellet, hogy elválaszthatatlanul kötődnek továbbra is a joghoz.

Más lesz a helyzet a kb. húsz esetben felbukkanó *idő* (*idők*) szóval. Mivel a szó jelentése nem kötődik egyetlen tudományterülethez sem, pontosan 23 szókapcsolatban mintegy 10 különböző szakterülethez van kapcsolódása, a fizikától és az orvostudománytól a nyelvészen át a történelemtudományig. Hasonló széles körű előfordulást tapasztalunk a *kérdéssel*, amelynek 14 példája a nyelv- és irodalomtudománytól, a politikától és a történelemtől az iskolai életig mintegy hat-hét különböző területen is előfordul.

A 11. oldalon nemcsak a tudomány- és/vagy szakterületek felsorolásával találkozunk, de **stílusminősítésekkel** is, ezek 15 különböző lehetőséget neveznek meg. Az egyik, viszonylag gyakran feltűnő rövidítés itt az **átvitt értelemre** utal, ilyenből 93-at találunk. Ma már a legtöbbször átvitt értelmű kifejezések, ám eredetileg ezeknek is volt szakterületi kötődésük: a *kétélű fegyvert* eredete a hadászathoz köti, a *nulla fok* a fizikából, az *utolsó felvonás* a színházi nyelvből, az *élő lexikon* (sokat tudó személy tréfás megnevezése) talán az irodalomból származhatott. Az *abszolút nullapont* pedig nem átvitt, hanem konkrét értelmű: ez mínusz 273 °C, olvassuk a szótárban. A leggyakoribb minősítések a *régies*, a *ritka* és az *elavult*, együttes előfordulásuk 400 fölött van; többek között ezek miatt is érezzük igen hasznosnak ezt a könyvet: nem engedi, hogy elfelejtsük számos szép és szemléletes, vagy egyszerűen csak régóta használt szakszerű kifejezésünket.

A szaklexikon és a jelen szótár meghatározása közötti különbséget még egy, a *direkt módszer* iskolai élethez, pontosabban a nyelvoktatáshoz kapcsolódó szakkifejezés kapcsán illusztrálom, melyről a jelen munkában ezt olvassuk: *direkt módszer*

isk <idegen nyelv tanításában> az a módszer, amely elsősorban a beszéd gyakorlására támaszkodik, és lehetőleg mellőzi az anyanyelv közbeiktatását.

Az online kislexikon (W1) a direkt módszert – Bárdos Jenő nyomán – 12 sorban mutatja be; a források között idézett *Pedagógiai Lexikon* első, A–F-ig terjedő kötete pedig 35 sorban foglalkozik vele, ha a szakirodalom felsorolásától eltekintünk (Nagy 1976: 286–287). Itt is szerepel az *anyanyelv kiküszöbölése*, a *direkt kapcsolat* az agyban élő fogalmak és azok idegen nyelvű megnevezése között, a *beszéd fontossága*. Szó van még a módszer megjelenésének idejéről, elhelyezéséről a nyelvoktatási irányzatok között és több képviselőjét is megnevezi a szócikk.

Számos hasonló példát bármely lexikonból lehet hozni; a tömörséget, lényegre szorítkozást jelen szótárunkban, a részletezést, a konkrét adatokat (évszámokat, nevek felsorolását) a szaklexikonban találni. A szakszavak és tudományos kifejezések összehasonlítása azonban más kérdéskörökhöz, pl. a helyesíráshoz (*szárnyas oltár* vagy *szárnyasoltár?*), illetve az **álkollokációk** fogalmához vezetne. Ls. az utóbbiról (Nagy–Kiss 2024: 11) és a rákövetkező oldalakat.

4. Az alkalmi szókapcsolatok, a tudományos szókapcsolatok, a kollokációk és az idiómák viszonya

Az első rész végén esett szó a kollokációsztárakról, erre a kérdésre térek még rá röviden. A *Tudományos kifejezések szótárával* kapcsolatban már a szótár szerkesztőjében felmerült a kérdés, lehetne-e kollokációknak nevezni a bennfoglalt kifejezéseket. A 10. oldalon, az utótagok szerinti csoportosítás kapcsán olvashatjuk: „[A tudományos szókapcsolatok] ...az utótagok szerint is csoportokba foglalhatók, ezáltal a lexikográfiában az elmúlt két évtizedben sokat vizsgált kollokáció fogalmához is közel kerülhetünk.” Több minden valóban kollokáció-voltuk mellett szól. Véleményem szerint ezek valóban – az állandósult szókapcsolatokon belül – a **kollokációk mellett** álló, azokhoz igen hasonló, de önálló kategóriát jelenthetnek.

A kollokációkról olvassuk a szakirodalom alábbi meghatározását: „A **kollokációk** (angolul: »collocations«) terminus viszonylag új megnevezés a magyarban, éppen ezért tisztázni kell, mit is jelent a fogalom voltaképpen: ezek többnyire két vagy három szóból álló frazeológiai egységek, amelyek tagjai között mondattani kapcsolat van, és nagy gyakorisággal fordulnak elő együtt... A kollokáció kötöttsége abban áll, hogy egy kollokáltat csak korlátozottan lehet helyettesíteni. Például a *szitkot szór* szókapcsolat helyes, de a **szitkot hint* nem.” (Magay 2020) (Az e-könyv oldalszámot nem tartalmaz; az idézett mondatok az 5.3. fejezet legelején olvashatók.)

A nyelvészeti kutatások eredményeképpen napjainkra egyre inkább világossá vált, hogy a nyelvekben a szabad és a teljesen kötött szókapcsolatok (az idiómák) között létezik egy harmadik fontos csoport, a kollokációké. Azonban azt, hogy pontosan hol húzódik a határ az idiómák és a kollokációk között – másrészt pedig a szabad

szókapcsolat és a kollokáció között – azt biztosan senki sem tudja meghatározni. Korábban a hagyományos szótárak a gyakran együtt előforduló szavak közül csupán a lexikográfiai szempontból legjellegzetesebbekkel, az idiómákkal foglalkoztak. A modern lexikográfiában – elsősorban a számítógépes nyelvészet segítségével – lehetőség nyílik a gyakran egymás közelében álló szópárok (kollokációk) majdnem teljes körű kigyűjtésére. Az utóbbi évtizedekben nyilvánvaló, hogy a kollokációknak fontos szerepük van a nyelv természetes használatában. A megfelelő kollokáció hozzájárulhat az üzenet természetességéhez, de akár hatásosságához is. A maga helyén alkalmazva a nyelvhasználatot a zökkenőktől és minden idegen íztől mentesíti.

Véleményem szerint a tudományos szókapcsolatok inkább a kollokációk mellett állnak, egyenrangú szereplőkként. A kérdésben hasonló következtetésre jutott pl. Bárdosi Vilmos. Az egyik általa készített felosztásában, ahol a kollokációk a *Frazeológiai egységek a francia nyelvben* lexikoni szócikkben (Bárdosi–Karakai 2017: 196–200) az ún. **lexikai affinitások** sorában szerepelnek (az a) pont alatt), majd a b) ponttól az o) pontig 14 (!) különböző alcsoport jelenik meg, és az i) csoportban találjuk a szakterminológiát. Tehát a kollokációknak nem alcsoportja, hanem azzal egyenrangú csoportja a tudományos szakkifejezéseké.

A tudományos (szaknyelvi) szókapcsolatokat egy teljesen hétköznapi szó, a *cipő* kapcsán mutatom be, amely szó **hat példával** benne szerepel a tudományos szókapcsolatok szótárában. Vannak (a) a **szabad**, még kollokációnak nem nevezhető **szókapcsolatok** a cipő és egy másik szó között: *barna cipő, puha cipő, beázott, sáros lett a cipőm, elrakja a cipőit* a szekrénybe stb.

Aztán vannak (b) **állandósult szókapcsolatok**, ún. **kollokációk**. Ha 2 szó közül az adott nyelvben az egyik szinte automatikusan felidézi a másikat, kollokáció lehet, pl. a *befűz* igét a *befűzi a cipőt* szókapcsolatban. Szemben a *beázik* igével, amely lakásra, házra, telefonra, MOL-toronyra (sajtóhír) egyként vonatkozhat, *befűzni* leginkább a fűzős cipőket lehet. Ilyen kifejezések még: *magas szárú cipő, régi cügos cipő, kitaposott cipő*. És vannak a *cipővel* (3) **idiómák, szólások, közmondások is**: *tudja, hol szorít a cipő, a suszternek lyukas a cipője, a sáros cipőjét se törölné vkibe* stb. Az olasz–magyar kollokációk szótárában a *scarpa* (=cipő) szóval 50-nél több 2 elemű kifejezés fedezhető fel (Bánhidi 2024: 441–442).

A cipőhöz kapcsolódó tudományos kifejezéseken itt inkább **szakmai, szaknyelvi szókapcsolatot** érthetünk természetesen. Ebben a körben mozognak a ruha-, illetve cipőipari és bőripari szakkifejezések, más ipari jellegű kifejezések, de van több, az orvosi nyelvhez köthető kifejezés is, nem is véletlenül az ortopédia területéről. A *cipő* utaló szócikkében ezekre a szócikkre van utalás: *hasított cipő, kivágott cipő, száras cipő*, továbbá szerepelnek még a *cipő pántja* és a *cipősarok döntése, emelése* szócikkek (az utóbbiak származnak az ortopédia területéről). Sőt sokszor az is megfigyelhető, hogy a kifejezések jelentése minden esetben speciális és szinte mindig gazdagabb is, mint az az alkotó szavak egyszerű egymás mellé állításából következne.

5. Kinek ajánlható a szótár?

A kollokációsztárakat a nyelvoktatási módszerek fejlődése nyomán a nyelvtanulást megkönnyítendő hozták létre, még ha egynyelvűek is, mint az első angol kollokációsztárak, hiszen pont az anyanyelvi beszélő nem fog olyan hibát elkövetni, amilyenre Magay Tamás hivatkozik: „...például a *szitkot szór* szókapcsolat helyes, de a **szitkot hint* nem.” Viszont az idegen nyelvekben hibát hibára halmozhatunk e téren is.

Hogyan tehető hasznossá egy tudományos szakkifejezéseket tartalmazó kollokációsztár? Kik fogják a leginkább forgatni? Nyilván a magyar nyelv kérdései iránt különösen érdeklődő olvasók köre, én a magyartanárokra gondolok elsősorban. Elképzelem felhasználását magyarórákon, gyakorlásra, de akár pl. különféle nyelvi vetélkedőkben is.

Valamilyen szakmai vagy tudományos területen kutató fiatal (bőven van választék az említett 51 terület köréből felvett szókapcsolatoknak köszönhetően) szakmai érdeklődésből forgathatja a szótár lapjait.

Nem utolsósorban felhívnám rá a **magyar mint idegen nyelv szakos kollégák** figyelmét: ajánlják idegen ajkú diákjaiknak. Ahogy az *Oxford Collocations Dictionary* az angol mint idegen nyelv tanulóinak készült, és nem az angolt anyanyelvűként beszélőknek, úgy ezt a szótárat is nagy haszonnal tanulmányozhatják külföldi hallgatók, akik valamilyen szak- vagy tudományterületet itt Magyarországon ismernek meg.

Végül, de nem utolsósorban ajánlom a szótárat anyanyelvünk, a magyar nyelv szerelmeseinek! Azoknak, akik órákat képesek egy-egy szótár lapozgatásával, szócikkeinek „ízlelgetésével” tölteni, akik olyan területeken is szívesen tesznek kirándulásokat, amelyek nem tartoznak szűkebb „ismeretségi körükbe”.

Irodalom

Bánhidi Agnesoni Ágnes 2024. *Olasz–magyar kollokációsztár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Bárdosi Vilmos–Karakai Imre 2017. *A francia nyelv lexikona*. Budapest: Corvina Kiadó.

Fóris Ágota 2006. Hitelesség, pontosság, aktualitás. A szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése. In: Magay Tamás (szerk.): *Szótárak és használóik*. Budapest: Akadémia Kiadó. 35–55. (Lexikográfiai füzetek 2)

Magay Tamás 2020. *Zöldgallytörés, avagy minden, amit a szótárírásról tudni érdemes*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (online megjelenés, oldalszám nélkül)
https://mersz.hu/dokumentum/m750bszot__43/ (letöltve: 2025. 04. 01.).

Nagy György–Kiss Gábor 2024. *Magyar–angol nagy kollokációsztár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Nagy Sándor (főszerk.) 1976–1979. *Pedagógiai lexikon I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Palotásné Nagy Éva 2008. *Fogalomgyűjtemény magyar nyelv és irodalomból*. Szeged: Maxim Kiadó.

W1: Direkt módszer – on line kislexikon http://www.kislexikon.hu/direkt_modszer.html